

İbn Sina ve Cabir b. Hayyan'a Göre İnsanın Tanımı

 MEHMET AYDIN ^a

Öz: İslam felsefesinde *Tanım Risaleleri*, bilimsel ve felsefi açıdan ilim ile uğraşanların yöntemlerini ve düşünce biçimlerini ortaya koydukları temel eserlerdir. Bu çalışmalar vasıtasıyla filozoflar, tanımla ilgili unsurların neler olup olmadığı hususunda önemli görüşler ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda çalışmamızda İbn Sina ve Cabir b. Hayyan'ın *Tanım Risaleleri* eserleri incelenmiştir. Her iki filozofun mantıkta tanım sorunu kapsamında tanım hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmamızda spesifik anlamda, iki filozofun tanım meselesinde sıklıkla üzerinde durmuş oldukları insan kavramına dikkat çekilmiştir. Akabinde Cabir b. Hayyan ve İbn Sina'nın insan kavramını/mahiyetini tanımlarken kullanmış oldukları yöntemden bahsedilmiştir. Böylelikle İbn Sina ve Hayyan'ın mantık disiplini çerçevesinde insan tanımına getirmiş oldukları görüşler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Sina, Cabir b. Hayyan, mantık, tanım, insan.

---

^a Araştırmacı, Yazar
maydn7857@gmail.com

The Definition of Man According to Ibn Sina and Jabir ibn Hayyan

Abstract: In Islamic philosophy, *Treatises on Definition* are fundamental works that reveal the methods and thought patterns of those engaged in science and philosophy. Through these works, philosophers have put forward important views on what constitutes the elements of definition. In this context, our study examines the works of Ibn Sina and Jabir ibn Hayyan on the *Treatises on Definition*. The views of both philosophers on definition within the scope of the problem of definition in logic are discussed. Specifically, our study draws attention to the concept of humanity, which both philosophers frequently emphasized in their discussions of the problem of definition. Subsequently, we discuss the methods used by Jabir ibn Hayyan and Ibn Sina in defining the concept/nature of humanity. In this way, we evaluate the views of Ibn Sina and Hayyan on the definition of humanity within the discipline of logic. .

Keywords: Ibn Sina, Jabir ibn Hayyan, logic, definition, human.

Giriş

Klasik mantık çalışmalarına baktığımızda insan tanımı için “insan düşünen canlıdır” ifadesine sıklıkla rastlarız. Bu tanımlayıcı önermede tanımlanan unsur “insan”, tanımlayan unsur ise onun “düşünen canlı” olmasıdır. İnsanın canlı olma niteliği cinsi, düşünme niteliği ise onun ayrımını göstermektedir. Cins ve ayrım üzerinden yapılan tanımlar gerçek tanımı yani tanımlanacak varlığın özünü ortaya çıkarmaktadır. Bu anlamda tarihsel süreçte mantıksal düzlemde tanım teorileri ortaya konulmuştur. Kuşkusuz bu teorilerin zeminini hazırlayan ve dizgesel anlamda ilk açıklamalarda bulunan kişi Aristoteles olmuştur. Aristoteles kendinden önce tanım konusunda açıklamalarda bulunan düşünürleri yetersiz görmüş ve eleştiriye tabii tutmuştur. Aristoteles mantığın diğer konuları gibi tanım konusunda da kendisinden önce açıklamalarda bulunan filozoflara kıyasla daha sistemli bir düşünürdür. Bu minvalde Aristoteles, tanım mevzusunu İkinci Analitikler adlı çalışmasında genişçe yer vermiştir.¹

1. Klasik Mantıkta Tanım Teorisi

Aristoteles'e göre en yetkin veya mükemmel tanım yakın cins ve türsel ayırma dayanan tanımdır. Örneğin: o, insanı tanımlarken: “insan düşünen hayvandır” önermesinde, “insan” için yakın cins olarak “hayvan” sınıfı kullanmıştır. Aynı zamanda tanım da insanı, hayvandan farklı kılan akıllı olma niteliğine dikkat çekmiştir. Klasik mantıkta bu tanım çeşidi, tam özsel olan tanımı verir.² O halde Aristoteles mantığında bir şeyi tanımlamak, onun yakın cinsi ile yakın ayırımına dayanmaktadır. Aristoteles'in tanım hususunda vurguladığı şey, gerçek tanımın ilineksel anlamda bir tanımın olmadığıdır. O, yakın cins ve türsel ayırım üzerinden yapılan tanımların ideal bir tanım olduğunu belirtmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere Aristoteles'in tanım hususunda dikkat çektiği şey, bir şeyin

¹ Aristoteles'in tanım konusundaki detaylı eserine bkz. Aristoteles, *İkinci Çözümlmeler*, çev. Ali Houshiary, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.

² Aristoteles, *Organon I: Kategoriyalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1963, s. 10.

özüne ilişkin tanımdır. Özsel tanımın sınırını belirleyen unsur ayırımıdır. Söz konusu tümel ayırımı, bilinmek istenilen şeyin diğer varlıklar arasındaki konumunu belirler. Böylelikle sınırları belli olan bir varlığın tanımı daha sarih biçimde kendisini gösterir. Aristoteles sonrası tanım mevzusu İslam filozoflarında sıklıkla üzerinde durmuş oldukları bir konu olmuştur. Özellikle mantıkta tanım konusunda İbn Sina ve Cabir b. Hayyan'ın önemli çalışmaları görülmektedir. Her iki filozof *Kitab'ul Hudud (Tanımlar Kitabı)* adlı eserlerde tanıma ilişkin önemli görüşler beyan etmişlerdir.

İbn Sina tanım mevzusuna açıklık getirirken beş tümel üzerinden açıklamalar getirmiştir. Cins, tür, fasıl, özellik ve genel arazdan oluşan beş lafzın ortak özelliği, isim ve tanıma yoluyla altında yer alan bütün bireylere yüklem olmasıdır.³ Özellikle İbn Sina, beş tümel içinden cins ve fasılın tam bir tanımın gerçekleşmesi için gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. Bu anlamda mantığın diğer konuları gibi tanım konusunda da İbn Sina, Aristoteles'in önemli bir takipçisi olmuştur. O da tıpkı Aristoteles gibi tanımın mahiyetini açıklamaya çalışırken beş tümel'i kendisine referans almıştır.

İbn Sina'ya göre genel anlamda tanım, şeyin mahiyetine delâlet eden sözdür.⁴ Bu söz kavramın hakikatini dile getiren yani onun iç yüzünü (özünü) teşkil eder. İbn Sina'ya göre betimleme ise bir şeyin, hepsi kendisine özgü bütün araz ve özelliklerin toplamından oluşan bir sözle tarif edilmesidir. Örneğin insan için "o, iki ayağı üzerinde yürüyen, geniş tırnaklı, doğal olarak gülen bir canlıdır" demiştir.⁵ Buradan anlaşıldığı üzere İbn Sina, insanın gerçek ya da ideal tanımını yaparken onun özünü ortaya çıkaracak unsurlardan söz etmiştir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran yönünü tespit edilmesi onun özgü yanını göstermektedir. O, betimlemeyi ise tanımı yapılacak nesnenin ya da varlığın dışsal boyutunu gösteren arazlar olarak tanımlamıştır. Bu minvalde İbn Sina, *Kitabul Hudud (Tanımlar Kitabı)* eserinde tanım mevzusu hakkında detaylı bir

³ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit & Ali Durusoy & Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2024, s. 28.

⁴ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 28.

⁵ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 30.

şekilde bilgiler vermiştir. ⁶ İslam Felsefesinde *Tanım Risalesi* ile tanınan diğer düşünür ise Cabir b. Hayyan'dır.

İbn Sina ve Razi'nin üstat olarak, Roger Bacon'un "üstadların üstadı" kabul ettiği kişi Cabir b. Hayyan'dır. Bütün Ortaçağ el-kimyacılarının devamlı ve kuvvetli tesirlerinden büyük bir hayranlıkla bahsettikleri filozof Cabir b. Hayyan'dır. O, Ortaçağ'ın meşhur Geber'i olarak bilinir. İslam el- Kimya'sı fevkalade şöhretini modern kimyanın kurulmasına kadar, Cabir B. Hayyan'a borçlu olduğu söylenilir.⁷

Hayyan'a göre tanımda gaye kendisinde olanın tanım dışında kalmaması, kendisinde olmayanın da tanıma dâhil olmaması için hakikat üzerine tanımlanmış cevheri kuşatmaktır. Örneğin insan tanımı için "çok gülen, iki ayaklı" ve buna benzer şeyler denilmesi gibi cinsten ve türü ortaya çıkaran fasıllardan alındığı için ne bir eksiltme ne de bir artırma söz konusudur. Bu sebeptendir ki, tanım aynı zamanda bir şeyin mahiyetine delalet eden söz olarak ifade edilir. Yani bir şey hakkında bir tanım oluşturulduğunda nitelik olarak kendisinde olanları kapsamalı, olmayanları ise dışta bırakmalıdır.⁸ Bu bağlamda Hayyan'ın mantıkta tanım konusunda Aristoteles ve İbn Sina'nın sıkı bir takipçisi olmuştur. Çalışmamızda, Cabir b. Hayyan ve İbn Sina'nın tanım için kullandıkları metotlar göz önünde bulundurularak tanım ve betimleme konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. Mantıkçı gözüyle iki filozofun, insanın özünü teşkil edecek tanımın nasıl olması gerektiğine dair görüşlerine başvurulmuştur. Yine bu anlamda mevcut literatür araştırmaların aksine çalışmamız, Cabir b. Hayyan ve İbn Sina'nın mantıkçı yönlerine dikkat çekilmiştir. Böylelikle çalışmamızın, iki düşünürün mantık anlayışları üzerine yazılması planlanan araştırmalara katkı sağlayacağını umuyoruz.

⁶ İbn Sina'nın tanım konusunda kaleme almış olduğu eseri için bkz. İbn Sina, *Tanımlar Kitabı*, çev. Aygün Akyol & İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara, 2019.

⁷ Celal Saraç, "Cabir İbn-i Hayyan Üzerine", *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 1, 1963, s. 6.

⁸ Cabir b. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, çev. Aygün Akyol & İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara, 2019, s. 22.

2. İbn Sina'ya Göre İnsanın Tanımı

Klasik mantık üzerine yazılmış çalışmaların çoğuna baktığımızda insan tanımı için şu önerme kurulmuştur: “insan düşünen canlıdır.” Bu tanımda ifade edilen unsurları analiz ettiğimizde “insan” terimi türe, “canlı” yakın cinse ve “düşünen” ise yakın fasıla/ayırımıya denk gelmektedir. Bu unsurların bir araya gelmesiyle ideal ve gerçek insan tanımına ulaşılmış olunur. Aksi takdirde tanım eksik kalır ve tam bir tanımdan söz edilemez. O halde klasik mantıkçıların birçoğu tanım yaparken beş tümel üzerinden açıklamalar yapmışlardır.⁹ Yine klasik mantıkçılar birincil ve ikincil akledilenler ayırımını göz önünde bulundurarak tanım meselesini izah etmeye çalışmışlardır.

Birincil akledilenler, zihin dışı dünyamızda bireyleri olan tümel kavramlardır. Örneğin insan, tümel bir kavramdır. Tümel kavram, birden fazla şeye yüklem olma potansiyeli taşıyan zihinsel suretlerdir. Ahmet insandır veya Ayşe insandır gibi bireylere işaret eden şeyler birincil akledilendir. Birincil akledilenler, zihin dışı gerçek bireylere yüklem olma potansiyeli taşıyan kavramlardır. İkincil akledilenler ise zihin dışında bireyleri olmayan tümel kavramlardır. Ancak bizler bu kavramları yüklem olarak kullanabiliriz. Birincil ve ikincil akledilenler arasında şöyle bir ilişki söz konusudur: ikincil akledilenler, birincil akledilenleri niteler. Yani ikincil akledilenler, birincil akledilenlerin yüklemi olurlar. Birincil akledilenler hakkında konuşmak için ikincil akledilenlere ihtiyaç duyarız. Bu anlamda yukarıda verilen “insan düşünen canlıdır” örneğini inceleyelim. “İnsan” terimi birincil akledilendir. Çünkü onun fertleri yani onun yüklem olabileceği bireyleri dış dünyada mevcuttur. “Düşünen” kümesinin, “canlı” kümesinin elemanları da dış dünyada mevcuttur. O hâlde onlar da birincil akledilendir. Bu bağlamda Aristoteles’in birinci ve ikinci tözler hususundaki görüşleri tanımın zeminini oluşturmaktadır.

Aristoteles’e göre ikincil tözler birincil tözlere bağlı olarak ya-

---

⁹ Kutsi Kahveci, “Kategoriler, Yüklemeler ve Tanımlar Oluşturma”, *Klasik Mantık*, ed. Hüseyin Subhi Erdem, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 96.

pılan analiz sonucunda elde edilen bir soyutlamaya dayanır. Ona göre, asıl tözlerin haricinde kalan diğer bütün varlık kategorileri arasında sadece cins ve tür ikincil töz olma salahiyetine sahiptir. Cins ve tür sayesinde birincil tözler tanımlanabilir. Örneğin Ahmet bir insanı gösterir ve birincil töz konumunda bulunurken; onun insan olması bağlamında Ahmet'i insan kümesi veya yüklemi içinde mütalaa etme, ikincil töze işaret eder. Ahmet ile birey ve tek bir varlığa göndermede bulunma, birincil töze karşılık gelirken, onun içine dâhil edildiği yüklemi gösterme (insan) ikincil tözden bahsetmek olacaktır. Bu ilişki hüviyet-mahiyet ilişkisini gösterir."¹⁰ O halde Aristoteles'e göre bir şeyin mahiyetinin bilgisine, yani tanımına ikinci tözler vasıtasıyla ulaşılır.¹¹ Yine tanım konusunda ikincil akledilenlerin önemli olduğunu dile getiren kişi İbn Sina'dır. O, eş-Şifâ-Mantığa Giriş eserinde ikincil akledilenler hakkında şunu söyler:

“Özellikle de türetim aracılığıyla bilinmeyenleri kavramak ve bilinmeyen bu şeylerin bilinenlere dönüşmesini istiyorsak onların tasavvur/zihin mekânındaki niteliklerini dikkate almaya zorunlu olarak ihtiyaç duyarız. (Çünkü) şeylerin “bilinmeyen” (ile nitelenmesi) ancak ve ancak zihinde olmaları açısındanadır. Aynı şekilde, şeyler “bilinen” niteliğini almışlarsa zihin mekânında oldukları için bu niteliği almışlardır. Her ne kadar şeylerin kendiliklerinde başka niteliklerin mevcut olduklarını (kabul etsek de) bilinen şeylerden hareket edip bilinmeyen şeylere varma sürecinde, şeylere ilişkin nitelikler, (asıl) tasavvur/zihin mekânında onlara ilişkin niteliklerdir.”¹²

O halde İbn Sina'da, Aristoteles gibi ikinci tözler vasıtasıyla tanıma ulaşabileceğini iddia etmiştir. İbn Sina mantığında ikinci

¹⁰ Ali Osman Gündoğan, *Felsefeye Giriş*, Dem Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 41-42. Ayrıca bkz. Hüseyin Subhi Erdem & Mehmet Aydın, “Bertrand Russell'in Öz-Töz Sorunu Bağlamında Aristoteles Mantığına Yönelik Eleştirisi”, *X. Mantık Çalıştayı*, ed. Halil Burak Sakal vd., Kapadokya Üniversitesi Yayınları, Nevşehir, 2021, s. 166-167.

¹¹ Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, s. 53.

¹² İbn Sina, *Mantığa Giriş*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 15-17.

tözler, birinci tözlere yüklem olmaktadır. Yine onun mantığında ikinci tözler, birinci tözlerin bilinmesine yardımcı olmaktadır. Birinci tözler tek başlarına kullanıldıklarında tanım gerçekleşmez. Ancak ikinci tözler sayesinde konu ya da öznenin ne olduğu bilinir. Dolayısıyla İbn Sina insanın tanımı konusunda, insanın niteliklerini ortaya çıkaran ikinci tözlerin varlığına işaret etmiştir.

İbn Sina açısından tanım hakkında gözetilmesi gereken ilk şey, onun öncelikle tanımlanana uyup uymadığına bakmamızdır. Tanım doğru olmaması durumunda diğer incelemelere gerek kalmaz ve onun tanım olmadığı bilinir. İkincisi onun ortak mahiyetine, yani yakın cinse delalet edip etmediğine bakmamızdır. Çünkü cins söylenmiyorsa (yani yüklem olmuyorsa) bu durumda cins kesinlikle zikredilmemiştir veya şeyin cinsi olmayan bir cins zikredilmiştir veya yakın cins terk edilip uzak cins zikredilmiştir.¹³ O halde İbn Sina mantığında özsel tanım, cins ve faslın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Yakın cins ve onu izleyen fasıllar hazır edildiğinde, bunlardan tanım meydana gelir. Mesela insanın tanımında “o, düşünen canlıdır” deriz. Eğer cinsin ismi yoksa onun tanımı zikredilir. Mesela canlının tanımı olmasaydı onun tanımı zikredilerek ‘nefis sahibi ve duyumsayan cisim’ denir sonra buna da ‘düşünen’ eklenirdi. Bu durum fasıl için de geçerlidir. Özetle tanım, bir şeye ait zati anlamların tamamını içerir ve o şeye (a) ya mutabakatla (b) ya da tazammunla delalet eder.¹⁴

İbn Sina’ya göre bir kişi o nedir? Sorusu sorduğu vakit o şeyin mahiyeti hakkında bilgi edinmek istemektedir. O halde soruya verilen yanıtın da mahiyet ile olması gerekir. O nedir’in cevabında söylenende dâhil olan (içlem) ve o nedir yoluyla söylenen (kaplam) arasında fark vardır. O nedir sorunun amacı her dilin gereğine göre ‘onun zatı nedir’ ya da ‘onun isminin anlamı nedir’ diye sormaktır.¹⁵ Bu bağlamda İbn Sina bir şeyin tanımı için o nedir’e delalet eden şeyleri üç sınıfa ayırmıştır.

¹³ İbn Sina, *Topikler*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 253-254.

¹⁴ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, s. 61.

¹⁵ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, s. 21.

Birincisi; mutlak hususiyet (ona özgülük) ile delalet edendir. Tıpkı tanımın, ismin mahiyetine, örneğin düşünen (natık) canlının insana delalet ettiği gibi delalet etmesidir. İkincisi; mutlak ortaklık ile delalet edendir: At, öküz ve insan gibi değişik hakikatleri içeren bir topluluğa yöneltilen 'o nedir' sorusuna verilmesi gereken cevapta olduğu gibi. Burada gerekli olan ve uygun düşen cevap ancak 'canlı' lafzıdır. Cisim gibi canlıdan daha genel olana gelince, onlar için ortak bir mahiyet değildir, yalnızca ortak mahiyetlerin bir parçasıdır. İnsan, at ve benzerleri ise, (parçası cisim olan) o mahiyetin kaplamından daha özel bir delaletine sahiptir. Üçüncü tür delalet gelince o, hem ortaklık hem de hususiyetle birlikte delalet edendir. Aralarında 'Zeyd', 'Amr' ve 'Halit'in bulunduğu topluluğun ne olduğu sorulduğunda anılan şarta göre verilmesi uygun olan cevabın "onlar insandır" olması gibi. Yine tek başına Zeyd hakkında – o kimdir demiyorum. 'O nedir' diye sorulduğunda uygun olan "o insandır" (diye) cevap verilmesidir.¹⁶

Son olarak İbn Sina insan, hayvan ve bitkilerin ortak olduğu ve yine insan ve semavi meleklerin de ortak olduğu manaya gelen nefisten söz eder. İbn Sina'ya göre nefsin birinci manaya göre tanımı, tabii cismin bilkuvve hayat sahibi olmaya yönelik kemalidir. Ona göre nefsin ikinci manası ise o, cisim olmayan bir cevherdir, o nutka/düşünmeye ait, yani bilfiil veya bilkuvve, akli olan bir ilkeyi seçme yoluyla onu hareket ettiren bir cismin kemalidir. Bilkuvve olan insani nefsin faslıdır, bilfiil olan da meleki nefsin faslı ya da hassasıdır.¹⁷ Anlaşıldığı üzere İbn Sina insanın tanımında bulunurken insanı, diğer varlıklardan ayıran yönüne dikkat çekmiştir. Ona göre nefis sahibi olan insan, diğer varlıklar arasında önemli bir cevher konumundadır.

3. Cabir b. Hayyan'a Göre İnsanın Tanımı

Tanım konusunda İbn Sina gibi önemli çalışması bulunan kişi Cabir b. Hayyan'dır. Cabir b. Hayyan *Kitab'ul Hudud (Tanımlar Kitabı)* adlı eserinde birçok felsefi kavramı tanımlamıştır.

¹⁶ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, s. 22-23.

¹⁷ İbn Sina, *Tanımlar Kitabı*, s. 30.

Cabir b. Hayyan'ın tanımdan kast ettiği şey kendisinde olanın tanımın dışında kalmaması, kendisinde olmayanında tanıma dâhil olmaması için hakikat üzerine tanımlanmış cevheri kuşatmaktır. Bu anlamda cins ve türü ortaya çıkaran fasıllardan alındığında tam tanım olur. Yani Hayyan'a göre yetkin ya da tam tanım cins ve ayırım üzerinden ancak yapılabilir. O vakit tanımda, ne bir fazlalık ne de bir eksilme içermeyecektir.¹⁸ Buradan anlaşılıyor ki Hayyan'da diğer geleneksel mantıkçılar gibi tanımın sınırlarını belirlerken beş tümel içinde ilk üç tümeli kendisine referans almıştır. Bunlar: cins, tür ve ayırımdır. Ona göre tam ya da ideal olan tanım bu üç unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır.

Cabir b. Hayyan, insan tanımı üzerinden eksik ve arttırılmış tanımın nasıl olduğunu açıklamıştır. Ona göre insan tanımına, ne tümel etkiyle olanı ne de tikel bir etkiden veya faslının etkilenmediği bir arazdan türünü ortaya çıkaran faslına denk özellikte olanı ilave ettiğimizde tanımlananda zaruri olarak bir eksiklik hâsıl olur. Eğer biz insanın tanımında onun için; canlı, konuşan, hendese ile uğraşan, nahivci, kâtip biridir dersek, tanımlanmış olan insan zaruri olarak eksik kalır. Çünkü kâtip ya da nahivci olmayan ya da hendeseyle uğraşmayan bir kişinin bu tanım gereği bir insan olması gerekmez. Ancak durum böyle değildir. Bu ilave türünü ortaya çıkaran faslının neticesidir. Fakat o, tümel olmayan tikel ve eşit olmayan bir eksiktir.¹⁹ Cabir b. Hayyan insanı tarif ederken insana özgü olan nitelikler üzerinden tanım yapmıştır. Ona göre eksik ya da arttırılmış tanım, insan tanımının özünü ya da mahiyetini vermez. İnsanın özsel tanımına ulaşılması için onun sınırlarını belirleyen faslına/ayırma ihtiyacı vardır. Bu ayırım insanı, diğer tüm varlıklar içinde yerinin farklı olduğunu göstermelidir. Yani sadece insana özgü olmalıdır.

Cabir b. Hayyan, insanın üstünlük arazlarından söz etsek dahi insanı, tam anlamda tanımlayamayacağımızı söyler. Örneğin "insan; konuşan, siyah bir canlıdır" demiş gibi oluruz. Bu durum da

¹⁸ Cabir b. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 34.

¹⁹ Cabir b. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 36.

tanımlanan mutlak bir şekilde eksik olur. Çünkü o vakit bu tanıma göre beyazın bir insan olması gerekmez. Eşit olanı getirdiğimizde ve yine bir araz ve bir hassa ilave ettiğimizde, tanımlanan eksik olmaz. Sanki biz insanın tanımında, onun konuşan, ölümlü ve gülen bir canlı olduğunu söylemiş gibi oluruz. Ya da insan geniş tırnaklı, iki ayaklı bir canlıdır dersek araz getirmiş oluruz; tanımlanan eksik olmaz. Çünkü o, insanı insan yapan değildir, bu onun durumudur. O halde Hayyan'a göre tam bir tanım yapabilmenin yolu cins ve fasıldan geçmektedir.²⁰

Cabir b. Hayyan, insanı tanımlarken onun sınırlı, sonlu ve ölümlü bir varlık olduğunu da hatırlatır. Hayyan'a göre bu anlamda insan Tanrı ile eş değer bir varlık değildir. Ona göre insan, varlık âleminde bulunan her bir varlığı (insan dâhil) baştan düzenleme, yok iken var etme yeteneğine ve gücüne sahiptir. Bunun için onun yapması gereken tek şey, varlık tekinin kendisinden terkip bulunduğu unsurlarını ve bu yapının sayısal kodlarını tespit etmektir. Fakat insanın bu var edişi Cabir'e göre de tanrısal yaratımla mukayese edilemez. Zira yaratıcı olarak Tanrı'nın bir şeyleri yaratması ile yaratılan bir varlık olarak insanın bir şeyleri yaratması aynı kategoride değerlendirilemez. Cabir'e göre insan güçlü bir varlıktır. Çünkü onun iradesi vardır. Akli sayesinde insan varlık âleminde en üst şeyleri yapabilme yeteneğine sahiptir. Ondan gücü ve kapasitesini aşan şeyleri yapmasını beklemek ontolojik olarak mümkün değildir.²¹

Son olarak Cabir b. Hayyan insanı, onun "sanatkâr olma" yeteneği üzerinden tanımlamaya çalışır. Cabir b. Hayyan insanın yaratıcı niteliğine dikkat çekerek onun kimliğini ortaya çıkarır. Ona göre insan; doğada taş, bitki ve hayvan türlerinden herhangi bir tikeli keşfedip onun yaratılışını taklit edebilmektedir. Öte yandan o, asla ilksel yaratma gibi bir şeyi yapamamakta ancak ona benzer bir şeyi meydana getirebilmektedir. Bu anlamda örneğin

²⁰ Cabir b. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, s. 36.

²¹ Cihat İzci & Mehmet Demirtaş, "Câbir Bin Hayyân Metafizisinde 'Oluş' Düşüncesi", *Tokat İlmîyat Dergisi*, c. 8, sy. 2, 2020, s. 817.

altının cevheri niteliklerinin belirlenebilme ve bu belirlenimle suni bir altın yapılabilme ya da herhangi türden bir metali altına boyayabilme imkânı bulunmaktadır. Yine insan, bir bitkiyi tabiatlarına kadar ayrıştırılıp tekrardan birleştirebilir. Hatta bir insan bile yapılabilir! Ancak bu yapılan insan, tanrısal sanatla yaratılmış bir insan gibi olamamaktadır.²²

Sonuç

Bu araştırmamız göstermektedir ki mantıkta tanım konusu sadece Aristoteles ile sınırlı kalmamıştır. Aristoteles sonrası İslam filozofları da tanım konusuna eğilim göstermişlerdir. Bu bağlamda İslam filozofları tanım konusunu detaylı bir şekilde ele alan *Tanım Risalelerini* kaleme almışlardır. Özellikle İbn Sina ve Cabir b. Hayyan'ın *Kitabu'l Hudud (Tanımlar Kitabı)* adlı eserleri buna örnek gösterilebilir. Her iki filozof söz konusu risalelerde felsefi kavramları tanımlamış ve ilimlerin sınıflandırmasını yapmışlardır.

İbn Sina ve Cabir B. Hayyan, tanımın sınırlarının belirlenmesi noktasında beş tümel'i kendilerine referans almışlardır. Bu minvalde her iki filozof mantığın birçok konusunda olduğu gibi tanım konusunda da Aristoteles'in düşüncelerinde etkilenmişlerdir. İbn Sina ve Hayyan insanın tanımlanması noktasında Aristoteles'in özsel tanım teorisine benzer görüşler beyan etmişlerdir. Özsel tanımın elde edilmesinde yakın cins ve yakın ayırımın önemine dikkat çekmişlerdir. Özellikle insanı tanımlarken onu diğer varlıklardan ayıran yani insanın konumunu belirleyen niteliklerinden söz etmişlerdir. Klasik mantıkçılar gibi İbn Sina ve Cabir B. Hayyan'da insan tanımı için "insan düşünen canlıdır" örneğini kullanmışlardır. Bu tanımda "insan" terimin türe, "canlı" terimin cinse, "düşünen" terimi ise ayırma denk geldiğini belirtmişlerdir. Bu üç tümel'in bir araya gelmesi ile insan tanımının özsel yani ideal tanıma varılacağını söylemişlerdir. İbn Sina ve Cabir B. Hayyan betimlemeyi, tanımdan ayrı değerlendirmişlerdir. Bu anlamda her iki filozof, betimlemeyi ilintiler vasıtasıyla elde edilen bir tanımlama şekli

---

²² Cabir b. Hayyan, "Kitâbü'l-Mevâzîn es-Sağîr", *Resâil-ü Câbir bin Hayyân*, nşr. Ahmed Ferîd Mezîdî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2006, s. 204-220.

olarak görmüşlerdir. Ancak her iki düşünürü göre betimleme, tanımlanacak varlığın özünü ortaya çıkararak bir tanımlamaya karşılık gelmemektedir. Gerek İbn Sina gerekse Cabir B. Hayyan tanım ve betimle arasındaki ayrıma dikkat çekerken birincisini özsel yani tam tanıma ikincisini ise resme karşılık geldiğini belirtmişlerdir.

İbn Sina insanı tanımlarken onun nefis sahibi bir varlık olduğunu belirtmiştir. Ona göre nefis, nutka/düşünmeye ait bilfill veya bilkuvve'dir. Yani insan için bilkuvve olan şey nefistir. O, insan için bilfiil olan meleki nefsin faslı ya da hassası olarak görmüştür. İbn Sina'ya göre insanın nefis sahibi bir varlık olması onun tüm varlıklar arasında değerli bir cevher olduğunu da göstermektedir. Cabir b. Hayyan ise insanın yaratıcı bir varlık olduğunu belirtmiştir. İnsanın sanat yapma yeteneğinin olması onu diğer varlıklar arasında önemli bir cevher olduğunu göstermiştir. Ancak Hayyan'a insanın yaratması ile Tanrı'nın yaratması arasında farklılık vardır. Bu bağlamda Hayyan, insanı tanımlarken onun sonlu, sınırlı ve ölümlü bir varlık olduğunu sıklıkla hatırlatmıştır.

Kaynaklar

- Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.
- Aristoteles, *Organon I: Kategoriyalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1963.
- Cabir b. Hayyan, "Kitâbü'l-Mevâzîn es-Sağîr", *Resâil-ü Câbir bin Hayyân*, nşr. Ahmed Ferîd Mezîdî, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
- Cabir b. Hayyan, *Tanımlar Kitabı*, çev. Aygün Akyol & İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara, 2019.
- Erdem, Hüseyin Subhi & Aydın, Mehmet, "Bertrand Russell'in Öz-Töz Sorunu Bağlamında Aristoteles Mantığına Yönelik Eleştirisi", X. *Mantık Çalıştayı*, ed. Halil Burak Sakal vd., Kapadokya Üniversitesi Yayınları, Nevşehir, 2021.
- Gündoğan, Ali Osman, *Felsefeye Giriş*, Dem Yayınevi, İstanbul, 2018.
- İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit & Ali Durusoy & Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2024.

- İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- İbn Sina, *Tanımlar Kitabı*, çev. Aygün Akyol & İclal Arslan, Elis Yayınları, Ankara, 2019.
- İbn Sina, *Topikler*, çev. Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- İzci, Cihat & Demirtaş, Mehmet, "Câbir Bin Hayyân Metafiziğinde 'Oluş' Düşüncesi", *Tokat İlmîyat Dergisi*, c. 8, sy. 2, 2020.
- Kahveci, Kutsi, "Kategoriler, Yüklemler ve Tanımlar Oluşturma", *Klasik Mantık*, ed. Hüseyin Subhi Erdem, Lisans Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Saraç, Celal, "Cabir İbn-i Hayyan Üzerine", *İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü Dergisi*, c. 1, sy. 1, 1963.